

УДК 314-053.4-053.5 : 94 (477) «1648/179»

ДІТИ-ШКОЛЯРІ У СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.*

Ігор Сердюк

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

У колі фахових дослідників історії Гетьманщини, школярі вже давно не асоціюються із особами, котрі здобувають освіту в сучасному її розумінні, а школа не уявляється як приміщення для навчання, як би того не хотілося «історикам» від педагогіки. Більше того, побутування цього стереотипу вже стало об'єктом історіографічних досліджень [10]. Однак, необхідно мати на увазі, що навіть серйозні дослідження XIX ст. описують явище абсолютно інакшого порядку, адже давніша традиція була перервана указом 1771 р., котрий формально скасував поняття «школярі» як таке [12, с. 78].

Стосовно ж школи у «старій Україні», то ще відомий історик XIX ст. Юхим Крижановський описав її як хату, в котрій жила родина дячка, а також «школьники», котрі перебували при церкві, вивчали церковну грамоту та сподівалися посісти якесь місце у складі церковного причету [7, с. 398-399]. У Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. такі приміщення описані доволі лаконічно, як, наприклад, та, що була при ніжинській церкві Петра і Павла: «школа дерев'янная с сеньми и чуланом» [15, арк. 203зв.-204]. Слід гадати, йдеться про звичайну трикамерну будівлю з однією жилою кімнатою. Джерело не фіксує їх наявності при кожній церкві. Наприклад, у Полтаві згадана лише одна школа [2, с. 110-112], а от у Стародубі – шість [15].

Необхідно зауважити, що школярі згадуються не у кожній з них. Наприклад, у двох ніжинських школах їх не знаходимо: в одній з них жив дячок і 5 псаломщиків [13, арк. 105зв.], а в іншій – 4 причетники [13, арк. 42зв.-43]. У двох школах Переяслава теж значилися лише церковнослужителі [14, арк. 90зв.-91, 157зв.-158], один «школьник» записаний у школі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Вік школяра джерело не зазначає, однак є вказівка, що той живе при церкві 20

років, тобто чоловік однозначно був старший за 20 років [14, арк. 10зв.-11]. У кожній з шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, проживали школярі. Це були 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них були віком 14-17 років, найбільше було 14-річних (3 хлопці). Більшість школярів жили при школі вже згаданої церкви Петра і Павла [15].

Відсутність школярів в описі одного населеного пункту і наявність в іншому свідчить про невизначеність і неусталеність цієї категорії, котру по-різному (не)використовували укладачі перепису у різних полках. Дана проблема поширюється й на інші джерела, а також ускладнюється різноманіттям дефініцій: «школьник», «школяр», «выросток школьный», «хлопец школьный». Таким же непевним і розмитим видається й коло занять, з котрими пов'язують осіб позначених вказаними маркерами. Найперше – це вивчення «руської» або ж церковної грамоти, навчання такої грамоти інших, допомога під час богослужінь. Конкретні випадки істотно розширюють це коло аж до виконання різних, доволі специфічних забаганок священика. Так, у 1742 р. піп Іосиф Данилов з містечка Срібне Прилуцького полку, щоб сховати від своїх прихожан вагітну від нього наймичку Пріську, вислав її з двору разом зі шпитальним дідом Петром. Потім священик подумав, що діда з дівчиною піших можуть наздогнати «возомъ придавъ ей хлопца школьного Гаврилца» [5, с. 300-301].

Окреслений стан речей сьогодні провокує дискусію довкола бачення розглядуваної мікрогрупи. Так, на думку найкращого сучасного історика освіти у Гетьманщині Максима Яременка, маркер «школьник» застосовували до: «тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже – були сиротами чи не немісцевими, ба більше – не обов'язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір» [19, с. 326].

* Дослідження виконується за грантової підтримки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з фонду Ірини і Євгена Мельників (грант на 2016-2017 рр.)

Цій тезі опонує відома дослідниця церковного життя Оксана Романова, котра у ході ґрунтовного та розлогого дослідження стверджує, що це певна категорія церковнослужителів, і *«тим більше, це не бездомні малолітні сироти, які у пошуках шматка хліба йшли на службу до дячка»*. Цю категорію вона конкретизує як псаломщиків [12, с. 81, 83].

Обидва артикульовані вище підходи ретельно аргументовані та спираються на значну документальну (але при цьому різну) базу. Все ж «наші» джерела змушують автора більше солідаризуватися з Максимом Яременком, з тим застереженням, що школярі могли бути вихідцями з різних місць, у тому числі й місцевими. Також вони не обов'язково мусили бути сиротами. Наприклад, за даними Генерального опису, в одній із стародубських шкіл при церкві Сходження Святого Духу мешкали 14-річний Іван – син стародубського міщанина і 15-річний Тимофій – син паламаря одного з полкових сіл [15, арк.442зв.-443]. Така ж різниця у місцях народження, становій приналежності в інших школярів змушує думати про відмінні життєві стратегії та ситуації і підстави потрапляння у школи (у цьому ми пересвідчимось нижче).

Попри таку диференціацію учасників мікрогрупи об'єднував маркер *«нищие»* і те, що вони жили з милостині. Ця вказівка у Генеральному описі чітко розділяла засоби до існування мешканців шкіл: *«оніть дячок, поламарь и піддячий пропитаніть имьют з доходод църковных, а нищие з милостини добротных датгльтьй»* [15, арк. 204]. Подібні вказівки дають підстави думати, що когорта школярів у баченні населення, попри зв'язок з церковним причетом, все ж була відокремлена від нього. Це підтверджує той факт, що отримання пожертв церковниками сприймалося як нормальне явище, а жебракування школярів, як щось негативне. Воно було одним із тих чинників, котрі формували у суспільстві сприймання цієї спільноти як маргінальної [19, с. 328]. Більше того, перебування у школі в дитинстві могло стати підставою для кпинів вже у дорослому віці. Барвистою ілюстрацією цього є рядки листа «від полтавців» до Петрика Іваненка від 1692 р.: *«кто тебе одного щенюка поставилъ начальника и опекуна надъ нами, же убиваешся и пѣклуешся о наше житте? А ты и самъ нищимъ, бѣднимъ и худороднимъ будучи, ничого и собѣ добраго справити не можешъ. Всь мы знаемъ, же батко твой жебрак есть, въ городъ нашему Полтавъ въ шпиталь мешкаль; а ты, въ школѣ межси нищими валя-*

ючися и по подѣ окнами нашими ходячи, окрушками викормился...» [8, с. 113-114].

Як зазначає Самійло Величко, цей лист був написаний з наказу Івана Мазепи в Генеральній військовій канцелярії у відповідь на універсали Петра Іваненка із закликами приєднуватися до його повстання. Лист переписали у Полтаві та надіслали адресату. Зауважу, що вся ситуація (або якісь її епізоди) могла бути вигадана Величком, але й у такому разі літописець відобразив суспільні уявлення про школярів, як жебраків і маргіналів. Тому, попри свій політичний підтекст, лист вписується у загальну канву опису школярського життя як бідного та голодного. Так, про це з гумором від імені перших осіб йдеться в одній з інтермедій XVIII ст.: *«Доволствуем же зело, что и хлиба ни куса, все, ходячи по школе, справляем труса»* [3, с. 134]. Бідність змушувала школярів не тільки жебрати, а й красти, іноді, навіть, і в «своїх» [19, с. 329]. 13-річний Пантелеймон Нечипоренко – школяр Преображенської церкви містечка Носівка у 1785 р. цупив гроші зі своєї церкви, щоб купити собі чоботи [18, с. 136]. Показово, що у своєму спеціальному вірші *«О школярахъ дрова крадуущихъ и о школѣ»* Климентій Зіновіїв пише не стільки про саму школу, а про те, що її мешканці змушені красти дрова, бо не мають змоги їх дістати інакше. Прикметно, що у цьому священик не вбачає нічого поганого, виправдовуючи необхідністю та козацьким звичаєм:

Приповѣ(ст) же в школяро(в), не вкравъ але доставъ:

а ты бже за дрова грѣха імъ не поставъ

А по козацки(и) хо(ч) вкра(в), то мовя(т) же добувъ... [6, с. 192]

Зіновіїв міг бути таким поблажливим тому, що багато мандрував, і міг мати зупинятися саме у школах. Власне, він про це так і пише: *«Бо мовя(т) школа всяки(м) странны(мъ) до(м) ε(ст) волны(и)...»* [6, с. 192]. Але всупереч запевненням вірша не всі мешканці школи були «святими» попри свою грамотність і походження. Справа про крадіжку речей, що розглядалася Воронізькою сотенною канцелярією Ніжинського полку (1717 р.), зафіксувала розповідь про долю *«студента»* Олександра Ластовського.

Олександр розповів, що свого батька (шляхтича з Правобережжя) залишив з 10 років назад, з іншими шістьма студентами забив у *«Польше жида»*. Боячись покарання, вони пішли до шведського війська, причому сам Олександр до генерала *«Левенгофа пристав за хлопця»*, далі потрапив у полон, був відправлений

у Москву, звідки Феофан Прокопович відпросив його, відвіз до Києва де *«зальциль до школъ тамошнихъ. Въ которыхъ черезъ три лѣта учивъшися, ходивъ на вакацій по розныхъ городахъ...»*. А цього року прийшовши на вакацію до Воронежа жив *«въ школѣ Троесвяцкой перше три недѣли»*. Там Ластовський поскаржився *«виростку школному»* Івану, що не має сорочки і запитав, де б її взяти, Іван відповів, що нічого журитися сорочками, бо, мовляв, у саду сотника Холодовича вкрав чимало полотна і ниток. Олександр спочатку не послідував прикладу Івана, а пішов в інші міста для прошення милостині і цим *«бавился недель ис пять»*. Потім Ластовський знову повернувся до школи, а вночі поліз у двір Холодовича, де обікрав його гостю Александриху. З нагробаним хлопець прийшов до школи, там сів рахувати гроші, причому прямо при дякові, на запитання останнього про походження цінностей, Ластовський відповів, що зібрав на вакаціях [5, с. 90-94].

Біографія Ластовського є доволі показовою. Вона свідчить, що когорта школярів під своєю умовною назвою могла включати різних осіб, як тих хто прислужував при церкві, так і мандрівний елемент. При своїй внутрішній еклетици для зовнішнього спостерігача вона уявлялася однаково схильною до гультьяйства, крадіжок, аморальної поведінки. Важливо, що таке бачення подибуємо як на рівні просвітницької риторики [11, с. 304], так і бачення простолюду. Більше того, його висловлювали й місцеві священики. Коли ієрей Кирило Мечиславський у 1766 р. згвалтував свою наймичку, то радив своїй жертві пояснювати вагітність тим, що *«з москалями или з школярами плотской грѣх имела и то того забременѣла»* [4, арк. 1-1зв.].

Схоже, що парох прагнув перекласти підозру на найбільш аморальні в очах тогочасного суспільства мікрогрупи, та ще й схильні до мобільності, що ускладнювало б перевірку слів дівчини. На жаль, такі звичайні школярі не залишили нам своїх спогадів. Відтак «тональність» у цьому сенсі задає відома автобіографія священика Іллі Турчиновського. Він був сином березанського сотника, тобто походив із заможної родини. При березанській церкві опанував граматику, а у віці 15 років *«оставля отца и матку»* пішов *«по школамъ волочитись»*, де вивчився співу. Ілля мандрував без грошей і постійних занять, за короткий час був дворовим писарем, навчав дітей грамоті, був помічником ігумена монастиря, півчим, регентом. У віці 23 років повернувся додому, одру-

жився і був висвячений на священика [1, с. 552-557].

Приклад Турчиновського ілюструє життя тих школярів, котрі навчалися церковній грамоті і були одним із джерел поповнення кола церковнослужителів. У майбутньому вони могли стати причетниками, псаломщиками, паламарями, дяками. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки та переростки, які одночасно співали на крилосі [8, с. 441; 20, с. 218-220; 21, с. 122-138]. Вони планували сподобатись місцевій громаді та стати церковнослужителями. Саме так сталося з Іллею Турчиновським, при цьому останнього вочевидь спонукав до шкільництва батько, який повернувся додому після тривалої відсутності та добряче відлупцював Іллю за погане ведення господарства [1, с. 552-557]. Тобто до шкіл могли потрапляти не лише злидні, а й хлопці з матеріально забезпечених родин, які не мали здібностей і бажання продовжувати родинну справу. У цьому сенсі природа жебракування школярів істотно відрізнялася від жебрацтва, скажімо, мешканців шпиталів.

Пориваючи із Турчиновським, все ж зазначу, що він був сином сотника, і, на мою думку, саме ця обставина забезпечила йому парафію, а не перебування у школі. Однак, остання могла таки дійсно виконати роль соціального ліфта, принаймні так сталося у житті Івана Тарасевича, котрий за всяку ціну намагався посісти священство й у 1771 р. писав слізливі листи Переяславському єпископові Іову Базилевичу. З них ми дізнаємось, що батько Тарасевича народився десь у Ніжинському полку та малолітнім сиротою прийшов до однієї зі шкіл Переяслава, де вивчився грамоті і став дячком. Далі доля закинула його до села В'юнище Трахтемирівської сотні. Там він одружився і помер, залишивши дружину та чотирирічного сина Івана, котрий *«в весьма малых лѣтах оставшись и при матки воскормившись там же в селе живя при школѣ руской грамоты совершенно обучился»* [17, арк. 1].

Вочевидь, Іванові неабияк пощастило, він зміг отримати протекцію єпископа Гервасія і продовжити навчання у Переяславській семінарії, в якій навчався з 1758 по 1766 р., закінчивши школу риторики. Схоже, що для отримання бажаної посади Тарасевич все ж був надто худорідним. Отримавши атестат, він просив єпископа *«о принятии в экономическую контору для услужения и приобучения к писанным дѣлам»*, однак був відправлений при-

кажчиком у борщівський кафедральний монастир. Там прослужив три роки й у 1770 р. таки перевівся писарем в економічну контору [17]. Наступного року Тарасевич почав просити «нового» єпископа Базилевича про священство та надання парафії Борисоглібської церкви Переяслава, нібито прихожани і «вдовствуюча попадьє» просто мріють бачити його своїм парохом. Він отримав відмову та пораду шукати інше вакантне місце. Мабуть Тарасевича принадувала саме переяславська церква, бо він всіляко уникав пошуків альтернативи, апелюючи до слабкості здоров'я та відсутності грошей на підводу. Зрештою, після тривалих листувань і прохань він посів один із приходів золотоніської протопопії.

Біографія Івана Тарасевича теж не може вважатися звичайною. Для безрідного хлопця стати священником й отримати свою парафію було справжнім чудом. Це чудо таки сталося, у тому числі й дякуючи особистому везінню, настирності, нахабству та таланту писати барокові прохання. Вочевидь, важливою ланкою і першим соціальним ліфтом такого підйому стала саме школа, однак звертаю увагу на те, як поволеньки рухався цей ліфт. Знадобилося два покоління, для того, щоб спочатку батько із сироти-школяра став дячком, а потім, щоб інший сирота-школяр (але вже син дячка) став спудеєм, писарем, а потім і священником. Цей приклад засвідчує наскільки неоднозначним явищем була школа у Гетьманщині і наскільки цікавою є когорта тих, кого називали школярами. Відносна грамотність цієї групи поєднувалася з маргіналізованістю, її учасниками могли бути як безрідні сироти, так і діти забезпечених людей, їхнє перебування у школі визначалося різними стратегіями та мотиваціями, з котрих якісь могли ввести колишнього школяра до кола церковнослужителів, а якісь – до числа завсідників полкових острогів.

Сердюк Ігор Діти-школярі у суспільстві Гетьманщини XVIII ст.

У статті вивчається мікрогрупа школярів, котра населенням Гетьманщини сприймалася як «інші». Перебування у школі, жебракування як спосіб заробітку на життя були підставою для маргіналізації школярів, сприймання їх як мандрівної, схильної до злочинів верстви. Якась частина дітей була змушена шукати у школах прихистку внаслідок сирітства. Життєві стратегії інших орієнтувалися на отримання місця у церковному причеті, таким чином школа давала зачатки церковної грамотності – знання молитов, організації літургії тощо.

Ключові слова: Гетьманщина, жебрак, іншування, історія дитинства, школа, школяр

Сердюк Ігорь Дети-школьники в обществе Гетманщины XVIII века

В статье изучается микрогруппа школьников, которая населением Гетманщины воспринималась как «другие». Пребывание в школе, попрошайничество как способ заработка на жизнь были основанием для маргинализации школьников, восприятия их как странствующей, склонной к преступлениям группы. Какая-то часть детей была вынуждена искать в школах убежища вследствие сиротства. Жизненные стратегии других ориентировались на получение места в церковном причте, таким образом школа давала основы церковной грамотности – знание молитв, организации литургии и тому подобное.

Ключевые слова: Гетманщина, нищий, маргинал, история детства, школа, школьник

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.): [хрестоматія/ упоряд.: акад. О. Білецький]. 3-тє вид., доповнене. Київ: «Вища школа», 1967. С. 552-557.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
3. Грицай М.С. Українська драматургія XVII-XVIII ст. Київ: «Вища школа», 1974. 198 с.
4. Державний архів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 136. 7 арк.
5. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [упоряд. В.А. Передриєнко]. Київ: «Наукова думка», 1976. 415 с.
6. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. Київ: «Наукова думка», 1971. 391 с.
7. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. // Крыжановский Е. Собрание починений. Т. 1. Киев: Тип. Кульженко, 1890. С. 391-439.
8. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киев: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. 313 с.
9. Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска запорожскаго, 1720. Томъ третій. Киев: Въ тип. Іосифа Вальнера, 1855. 568 с.
10. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // Київська академія. 2009. Вип. 7. С. 73-86.
11. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // Киевская старина. 1882. №9. С. 293-312.
12. Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.) // Соціум. 2013. Вип. 10. С. 51-96.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 39.
14. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 278.
15. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 148а.
16. ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 341.
17. ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 775.
18. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2011. 265 с.
19. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 531 с.
20. Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 218-220.
21. Яременко М. Ціна дяківської науки. // Київська академія. 2010. Вип. 8. С. 122-138.

Serdiuk Igor *Schoolboys in the society of Hetmanschyna in the XVIII century*

The article deals with the microgroup of schoolchildren, which the society of Hetmanschyna was perceived as «other». Being at school, begging as a way of earning a living was the basis for the marginalization of schoolchildren, perceiving them as a wandering, prone to crime layers. Some of the children were forced to seek refuge in schools as a result of orphans. In that time, folklore of schoolchildren's life is described primarily as a difficult and unfulfilled joy. They are always depicted hungry and suffering from cold. Actually, this supposedly, and forced them to steal, as well as the lack of normal clothes. This perception and way of earning a living microgroup of schoolchildren was similar to the community of beggars, but between these two categories of the population were cardinal differences. Yes, the schoolboys were only boys. Their stay at the school was a peculiar stage in the life of a young man who had every chance of becoming a respected member of society, depending on his motives and strategies. The life strategies of others focused on getting a place in the church, thus the school gave birth to church literacy – knowledge of prayers, organization of the liturgy, etc.

Keywords: *Hetmanschyna, beggar, education, history of childhood, school, schoolboy*

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Господаренко О.В., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 26.09.2017 р.